

Évariste Lévi-Provençal **(1894-1956)**

Wielki badacz Maghrebu oraz Al-Andalus, autor ponad 185 prac z zakresu historii, języka i kultury tych terenów¹, Évariste Lévi-Provençal, był jednym z najwybitniejszych orientalistów XX wieku. Jego dzieła pozostają do dziś podstawowym materiałem do studiowania dziejów muzułmańskiego Zachodu. Tymczasem jego życie było pasmem sukcesów naukowych przeplatanych osobistymi dramatami, o których bardzo niechętnie rozmawiał z innymi.

Évariste Lévi-Provençal urodził się 4 stycznia 1894 r. jako Makhoulf (arab. Maḥ-lūf) Évariste Lévi w zasymilowanej rodzinie żydowskiej, w algierskiej Konstantynie. Jego losy spłotyły się mocno z historią francusko-algierską pierwszej połowy XX w., która ukształtowała przebieg jego błyskotliwej kariery naukowej.

Sam uczony nigdy nie wskazał, dlaczego zmienił nazwisko. Nie darzył także sympatią swojego imienia, podając jego pełne brzmienie jedynie w ostateczności, i podpisywał się jako É. Lévi-Provençal. Emilio García Gómez wspominał, że niechętnie ujawniał też swoje prawdziwe nazwisko, więc z żoną zwyczajem hiszpańskim nazywali go Don Julianem. Przypadło mu to do gustu, między innymi z szacunku dla jednego ze swoich mistrzów Juliàna Ribery (1858-1934). Badacz niechętnie opowiadał o wszystkim, co działo się w jego młodości aż do rozpoczęcia studiów².

Można widzieć w tym echo sytuacji Żydów algierskich w końcu XIX w. Algieria od 1848 r. miała status integralnej części Francji, a władze prowadziły w niej politykę asymilacji społeczeństwa autochtonicznego. W jej ramach, w 1870 r. wprowadzono tzw. dekrety Crémieux traktujące także o zbiorowej naturalizacji Żydów algierskich, przyznając im automatycznie obywatelstwo francuskie. Algierscy Żydzi znaleźli się między Scyllą buntujących się muzułmanów, a Charybdą francuskich kolonizatorów (w tym francuskich Żydów, którzy za cel postawili sobie asymilację Żydów algierskich). Młody Lévi-Provençal był zaledwie dzieckiem, gdy przez Algierię przetoczyła się fala niepokoju antyżydowskich, równoległa do kampanii antysemitycznej we Francji wywołanej sprawą Dreyfusa. Także w jego rodzinnej Konstantynie usuwano żydowskich urzędników i wydawano osoby tego pochodzenia ze szpitali, choć do największych zamieszek doszło w Algierze w 1898 r.³

¹ Pełna lista prac autora: E. García Gómez, *Bibliographie analytique de l'oeuvre de l'E. Lévi-Provençal*, w: *Études d'orientalisme dédiées à la mémoire de Lévi-Provençal*, t. I, Paris 1962, s. 13-21.

² E. García Gómez, É. Lévi-Provençal (4 enero 1894 - 23 marzo 1956), *Al-Andalus* 21, 1956, s. 23.

³ A. Kasznik-Christian, *Algieria*, Warszawa 2006, s. 134-141.

O wczesnych latach życia uczonego wiemy tylko, że uczęszczał do liceum w Konstantynie i był ponoć wyróżniającym się uczniem. Jeszcze w szkole zainteresował się językami klasycznymi, do których sentyment pozostał mu do końca życia. Rozpoczął studia na Uniwersytecie w Algierze, gdzie trafił pod opiekę dwóch mistrzów: znawcy języka arabskiego i języków berberyjskich, René Basseta (1855-1924), oraz historyka zajmującego się starożytnym Rzymem, Jérôme Carcopino (1881-1970). Młody student, będąc pod wpływem obu tych specjalistów, wahał się między wyborem studiów orientalnych a starożytnych, dotyczących Afryki Północnej⁴. Na ten okres datują się jego pierwsze młodzieńcze publikacje. W 1913 r., w „Revue Africaine” opublikował tekst dotyczący epigrafiki łacińskiej w ówczesnym departamencie Konstantyny (wyraźny wpływ Carcopino)⁵, a w „Recueil des notes et mémoires de la Société archéologique du Constantine” artykuł dotyczący epigrafiki twierdzy plemienia ‘Abbās⁶. W tym samym roku uzyskał licencjat na Wydziale Humanistycznym.

Ostateczny wybór ścieżki naukowej został odsunięty w czasie z powodu szybko następujących po sobie wydarzeń politycznych. Służba w armii francuskiej podczas pierwszej wojny światowej rzuciła Lévi-Provençala pod Dardanele na Półwyspie Gallipoli, gdzie w 1915 r. został ciężko ranny. Otrzymał wyróżnienie za swą służbę i został skierowany na rekonwalescencję do Aleksandrii. Po dwuletnim leczeniu skierowano go do północnego Maroka, gdzie objął stanowisko dowódcy w dolinie rzeki Ouregha w regionie Rif, trafiając pod skrzydła generała Huberta Lyauteya (1854-1934).

Był to moment decydujący o kolejnym etapie jego życia i początku pracy naukowej. Kontakty z autochtoniczną ludnością zaowocowały następnymi publikacjami wydanymi jeszcze w trakcie wojny⁷. Służba w Maroku skłoniła Lévi-Provençala do ostatecznego wyboru specjalności naukowej. Wybrał orientalistykę i przez następne lata poświęcił się historii Maghrebu.

Pierwsze powojenne miesiące spędził jako nauczyciel w liceum w Tangerze. Kolejnym przystankiem była posada wykładowcy języka arabskiego w Rabacie, w Instytucie Wyższych Studiów Marokańskich⁸. Z wielkim wigorem rozpoczął tam pracę, publikując kolejne teksty dotyczące języka arabskiego oraz historii Maghrebu. Wtedy

⁴ R. Blachère, Évariste Lévi-Provençal (1894-1956), *Arabica* 3, 1956, z. 2 (mai), s. 133-135.

⁵ É. Lévi-Provençal, *Mars Africain?*, *Revue Africaine* 57, 1913, s. 63-66.

⁶ Tenże, *Complément à l'histoire de la Qal'a des Benū 'Abbās (Kabylie). Étude des inscriptions hébraïques et arabe gravées sur des canons*, *Recueil des notes et mémoires de la Société archéologique du Constantine* 47, 1913, s. 773-779.

⁷ Tenże, *Mūlāi Būchta-l-Khammār, saint marocain du XVI^e siècle*, *Revue de l'histoire des religions* 76, 1917, s. 206-217; tenże, *Une liste des surnoms populaires des tribus Djebalah*, *Archives Berbères* 2, 1917, s. 331-336; tenże, *Un chant populaire du Djebel*, *Revue Africaine* 59, 1918, s. 215-248; tenże, *Les ruines almoravides du pays de l'Ouargha (Maroc septentrional)*, *Bulletin Archéologique* 1918, s. 194-200; tenże, *Pratiques agricoles et jêtes saisonnières des tribus Djebalah de la vallée moyenne de l'Ouergha*, *Archives Bebrères* 3, 1918, s. 83-108.

⁸ D. Serrano-Niza, M. Aquiar Aguilar, *A la memoria de Lévi-Provençal (1894-1956) en el primer centenario de su nacimiento*, *Al-Andalus-Magreb* 2, 1994, s. 257-277.

także opracował katalog rękopisów arabskich w Rabacie⁹. To wyzwanie nakierowało go na pracę na temat marokańskiej historiografii, za którą uzyskał tytuł doktorski¹⁰.

Lata dwudzieste ubiegłego wieku w Maroku to okres aktywnej działalności grupy młodych, ambitnych uczonych, skupionych wokół czasopisma „Hespéris” (zał. 1921) oraz starszego „Archives Marocaines” (zał. 1903). Obok Lévi-Provençala w tej grupie znajdowali się archeolog i artysta Henri Terrasse (1895-1971), historyk hispanista Roberto Ricardo (1900-1984) oraz lingwista Georges C. Colin.

Kolejne lata upłynęły Lévi-Provençalowi na dalszych badaniach historii Maroka i edycji tekstów źródłowych. Warto zwrócić uwagę na opracowanie listy arabskich tekstów z Fezu¹¹. Gdy wydawało się, że jego sytuacja życiowa się ustabilizowała, przedwcześnie zmarł jego wielki przyjaciel, Henri Basset (1892-1926), nieformalny przywódca grupy młodych badaczy, dyrektor Instytutu, redaktor naczelny „Hespéris” i francuskiej edycji *Encyklopedii islamu*¹². Nie dość, że Lévi-Provençal przejął wszystkie obowiązki po Bassecie, to jeszcze – będąc młodym wdowcem z synem – poślubił wdowę po przyjacielu, zapewniając opiekę jej dwóm córkom.

Był to moment zwrotny także w jego karierze naukowej, zarówno w aspekcie prestiżowym, jak i przedmiotu badań. W 1927 r. został mianowany profesorem tytularnym w zakresie historii Arabów i cywilizacji muzułmańskiej na Uniwersytecie w Algierze, a także profesorem na Uniwersytecie w Rabacie. Nieco później, w 1930 r. rozpoczął wykłady na paryskiej Sorbonie, gdzie współtworzył studia arabistyczne. Jednocześnie był to dla niego okres niezwykle płodny naukowo. W 1928 r. Lévi-Provençal opublikował fototyp słynnego zbioru hadisów *Ṣaḥīḥ Al-Buḥārī*ego¹³. Zagłębił się w badania nad historią Almohadów, wydając i tłumacząc wiele nieznanych dotąd źródeł, jak pamiątniki Muḥammada Al-Baydāqa (zm. ok. 1164), jednego z towarzyszy Ibn Tūmarta, założyciela ruchu almohadzkiego¹⁴. Historia państwa almohadzkiego oraz doświadczenie w edycji manuskryptów skierowały uczonego ku historii Al-Andalus (Półwyspu Iberyjskiego pod panowaniem muzułmańskim). W madryckim Eskurialu podjął się dokończenia katalogowania arabskich rękopisów, rozpoczętego przez Hartwiga Derenbourga (1844-1908)¹⁵. Lévi-Provençal przeforsował wówczas nowatorską tezę, że Al-Andalus i Maghreb w średniowieczu tworzyły kulturą całość, którą nazwał „muzułmańskim Zachodem” (*Occidente musulmān*).

⁹ É. Lévi-Provençal, *Les manuscrits arabes de Rabat*, Paris 1921.

¹⁰ Tenże, *Les Historiens du Chorfa. Essai sur la littérature historique au Maroc du XVIe au XXe siècle*, Paris 1922.

¹¹ Tenże, M. Becheneb, *Essai de repertoire chronologiques des editions arabes de Fés*, Alger 1922.

¹² Te obowiązki Henri przejął zaledwie dwa lata wcześniej po swoim zmarłym ojcu, znanym orientaliście René Bassecie (1855-1924).

¹³ Le «*Ṣaḥīḥ*» d'al- Buḥārī. Reproduction en phototypie de la recension occidentale dite «recension d'Ibn Sa'āda» établie à Murcie en 492 de l'hégire, publiée avec une introduction, wyd. É. Lévi Provençal, Paris 1928.

¹⁴ É. Lévi-Provençal, *Documents inédits d'histoire almohade. Fragments manuscrits du «legajo» 1919 du fonds arabe de l'Escorial*, publiés avec une introduction et des notes, Paris 1928.

¹⁵ Tenże, *Les manuscrits arabes de l'Escorial, décrits d'après les notes de Hartwig Derenbourg*, revues et mises à jour, t. 3: théologie, géographie, histoire, Paris 1928.

Kolejne lata przyniosły wielki triumf naukowy Lévi-Provençalowi, który wiedziony niezwykłym instynktem badawczym znajdował w bibliotekach i archiwach niewydane źródła, przeglądając także kodeksy odrzucone przez innych historyków. Wydawał i przetłumaczył teksty, o których posiadaniu marzyło poprzednie pokolenie badaczy Al-Andalus: Francisco Codera (1836-1917) i Julià Ribera (1858-1934). Zdobył uznanie, wydając wspomniane pamiętniki Al-Baydāq, jeden z nieznanych dotąd tomów kroniki Ibn 'Idāriego (XIII w.)¹⁶, pamiętniki emira 'Abd Allāh z Grenady (zm. 1090)¹⁷, traktat na temat życia w Sewilli Ibn 'Abdūna (zm. XII w.)¹⁸, kronikę Ibn Al-Ḥaṭība (zm. 1374)¹⁹ i wiele innych. Edycją źródeł zajmował się do końca życia, w późniejszych latach wydając między innymi An-Nubāhīego²⁰, Ibn Ḥazma²¹ oraz Az-Zubayriego²². Warto zwrócić uwagę za García Gómezem, że wszystkie tak licznie wydawane przez niego źródła były perfekcyjnie opracowane²³.

W latach trzydziestych XX w. wyraźnie skłonił się ku badaniu Al-Andalus, czego wymownym dowodem była dokonana przez niego reedycja prac Reinharta Dozy'ego (1820-1883) na temat historii muzułmanów na Półwyspie Iberyjskim²⁴. W tym samym roku Lévi-Provençal wydał swoją własną monografię na temat Al-Andalus, która przyniosła mu międzynarodowe uznanie – *L'Espagne musulmane au X^e siècle. Institutions et vie sociale*²⁵.

W 1935 r. Lévi-Provençal przeniósł się na stałe do Algieru. W tym okresie nastąpił kolejny zwrot w jego życiu spowodowany wydarzeniami politycznymi. Wybuch wojny domowej w Hiszpanii znacznie ograniczył mu dostęp do źródeł. Rozwodem zakończyło się wówczas jego małżeństwo. Z tego okresu pochodzi niewielka praca *La civilisation arabe en Espagne: vue générale*, jedyna – jak do tej pory – przetłumaczona na język polski²⁶. Największy cios jednak nastąpił ze strony rządu Vichy, który w 1940 r. pozbawił go wszystkich stanowisk ze względu na żydowskie pochodzenie. Ostatecznie jeden z jego przyjaciół uzyskał dla niego stanowisko wykładowcy literatury w Tuluzie, które piastował przez dwa lata (1940-1942).

Uczony stał się wówczas podejrzliwy i nieufny wobec wszystkich. Uciekł w nostalgię za Al-Andalus i kolejne lata przymusowej przerwy w pracy uczelnianej poświęcił głównie na napisanie swego największego dzieła, *Histoire de l'Espagne musulmane*, najlepszej zdaniem wielu pracy, obejmującej dzieje Al-Andalus do upadku

¹⁶ Le Kitāb al-Bayān al-muǧrib d'Ibn 'Idārī al-Marrākuṣī, t. 3, wyd. É. Lévi-Provençal, Paris 1930.

¹⁷ É. Lévi-Provençal, Le memoirs de 'Abd Allāh, dernier roi zīride de Grenade, Al-Andalus 3, 1935, s. 233-344 ; 4, 1936, s. 29-145.

¹⁸ Tenże, Un document sur la vie urbaine et les corps de métiers à Séville au XII^e siècle: la traité d'Ibn 'Abdūn, Journal Asiatique v. CCXXIV, avril-juin 1934, s. 177-299.

¹⁹ Tenże, Le Kitāb «A'lām» d'Ibn al-Ḥaṭīb, chronique de l'Espagne musulmane, Rabat 1934.

²⁰ Tenże, Histoire des Juges d'Andalousie intitulée Kitāb al-Markaba al-'ulya d'al-Nubāhī, Le Caire 1944.

²¹ Tenże, Ġamharat ansāb al-'Arab d'Ibn Ḥazm al-Andalusī, Le Caire 1948.

²² Tenże, Kitāb nasab Qurayṣ de Muṣ'ab b. 'Abd Allāh Al-Zubayrī, Le Caire 1953.

²³ E. García Gómez, É. Lévi-Provençal (jak w przyp. 2), s. 9.

²⁴ R. Dozy, Histoire des Musulmans d'Espagne, t. 1-3, Leyde 1932.

²⁵ É. Lévi-Provençal, L'Espagne musulmane au X^e siècle. Institutions et vie sociale, Paris 1932.

²⁶ Tenże, Cywilizacja arabska w Hiszpanii, tłum. R. Stryjewski, Warszawa 2006.

kalifatu umajjadzkiego w 1031 r. Robert Brunschvig określił ją wprost dziełem mistrzowskim²⁷. Zwraca uwagę uwzględnienie w toku narracji historii społecznej i elementów życia codziennego. *Histoire de l'Espagne musulmane* wyparła wcześniejsze o kilkadziesiąt lat dzieło Reinharta Dozy'ego (po raz pierwszy wydane w 1861 r.), gdyż Lévi-Provençal dysponował dużo szerszą gamą tekstów źródłowych, z których większość zresztą sam odnalazł i wydał.

Pierwsza wersja pracy ukazała się pod auspicjami Francuskiego Instytutu Archeologii Orientalnej w Kairze w 1944 roku²⁸, kolejna, rozszerzona do trzech tomów, już po wojnie w Paryżu.²⁹ W pierwszym wydaniu autor we wstępie zamieścił dedykację dla generałów de Gaulle'a i Catroux, które usunięto już w następnej edycji³⁰. Niestety Lévi-Provençal nie zdołał przed śmiercią dokończyć swego dzieła i nie napisał czwartego tomu, poświęconego okresowi taifatów i panowaniu Almorawidów, co zapowiedział we wstępie do pierwszego tomu w 1950 roku. Jeszcze za jego życia wydanie z 1944 roku przetłumaczono na hiszpański i włączono jako tom czwarty do wielotomowej, prestiżowej *Historii Hiszpanii* pod redakcją Ramona Menéndeza Pidal³¹.

Wraz ze zwycięstwem aliantów i wyzwoleniem Francji Lévi-Provençal odzyskał należne sobie miejsce we francuskiej nauce. Przybył do Paryża jesienią 1944 r., gdzie natychmiast rozpoczął pracę. Powierzono mu kierownictwo utworzonego na Sorbonie Instytutu Studiów Islamskich oraz Instytutu Współczesnego Bliskiego Wschodu. Otrzymał od państwa mieszkanie w Paryżu, w prestiżowej lokalizacji – z widokiem na Pola Marsowe.

Z właściwym sobie wigorem podjął następne wyzwania. Założył dwa czasopiśma: „Cahiers de l'Orient contemporain” (1944-1969) oraz „Arabice” (ukazuje się od 1954 r.) – jego wielkie marzenie. Jednocześnie wykładał w Instytucie Wyższych Studiów w Tunisie i nieprzerwanie wyjeżdżał na badania do Hiszpanii, krajów Lewantu i Afryki Północnej. Ponadto ze zdumiewającą regularnością publikował nowe źródła oraz artykuły. Dość powiedzieć, że w latach 1945-1956 wydał ponad 50 tekstów i zorganizował kilkanaście konferencji naukowych. Wraz z Henri Massém w 1950 r. rozpoczął prace nad drugim francuskim wydaniem *Encyklopedii islamu*.

Takie tempo pracy odbiło się niekorzystnie na jego stanie zdrowia. Skwapliwie ukrywał przeprowadzone wiosną 1955 r. badania; stąd nagły nawrót choroby i śmierć zaskoczyła świat nauki. Lévi-Provençal zmarł w Paryżu 23 marca 1956 r., mając zaledwie 62 lata. Pogrzb uczonego odbył się 27 marca w Paryżu.

Według świadectwa Garcíi Gómeza Lévi-Provençal był prywatnie bardzo życzliwy, potrafił być jowialny i serdeczny, choć na zewnątrz sprawiał wrażenie surowego.

²⁷ R. Brunschvig, Évariste Lévi-Provençal, *Bulletin Hispanique* 59, 1957, nr 1, s. 127-128.

²⁸ Tenże, *Histoire de l'Espagne musulmane*, t. 1: De la conquête à la chute du califat de Cordue, 710-1031, Le Caire 1944.

²⁹ Tenże, *Histoire de l'Espagne musulmane*, t. 1: La conquête et l'Émirat hispano-umayyade, 710-922, Paris 1950; t. 2: Le califat umayyade de Cordue, 912-1031, Paris 1950; t. 3: Le siècle du Califat de Cordue, Paris 1953.

³⁰ E. Garcíi Gómez, É. Lévi-Provençal (jak w przyp. 2), s. 14.

³¹ É. Lévi-Provençal, *España musulmana hasta la caída del califato de Córdoba (711-1031 de J.C.)*, tłum. E. Garcíi Gómez, Madrid 1950.

Określił to mianem „udręczonej psychiki” człowieka, który wiele w życiu przeszedł (łącznie z trudnym dzieciństwem)³².

Spuścizna naukowa Lévi-Provençala obejmuje ponad 185 tytułów. Jego prace cechowały poglądy antykolonialne, a ich cechą charakterystyczną było pomijanie w toku narracji źródeł żydowskich (szczególnie istotnych przy dziejach Al-Andalus). Uczony prawdopodobnie nie znał hebrajskiego. Na średniowieczną naukę arabską patrzył z podziwem, ale nie bezkrytycznie. Z kolei David Wasserstein wskazał, że największą zasługą Lévi-Provençala były prace nad iberyjskim islamem w czasach, gdy hiszpańscy historycy pisali pod dyktando reżimu frankistowskiego, szukając hiszpańskiej tożsamości w średniowiecznej Hiszpanii³³.

Pomimo tego, że od pierwszego wydania *Histoire de l'Espagne musulman* minęło ponad 60 lat, to wciąż jest uznawana za najważniejszą pracę na ten temat, chociaż pojawiły się nowe analizy i podważono pewne jej fragmenty. Trudno również nie doceniać wagi edycji tekstów źródłowych i epigraficznych z obszaru Afryki Północnej i Półwyspu Iberyjskiego. Évariste Lévi-Provençal był bez wątpienia jednym z najważniejszych orientalistów europejskich XX wieku.

Filip Andrzej Jakubowski

³² E. García Gómez, É. Lévi-Provençal (jak w przyp. 2), s. 2.

³³ D. Wasserstein, Lévi-Provençal Évariste, w: *Encyclopedia of Jews in the Islamic World*, t. 3, Leiden 2010, s. 238-239.